

TÜRK BOYLARININ KAHRAMANLIK DESTANLARINDAKİ KAHRAMANLARA DAİR ÖZELLİKLERİN BİRLEŞTİRİLMESİ VE KAHRAMANLARIN GÖRSELLEŞTİRİLMESİ: ALPAMIŞ DESTANI ÖRNEĞİ *

The Integration of Heroic Traits and the Visualization of Heroes In the Heroic Epics of Turkic Tribes: The Case of the Alpamış Epic

Dr. Saya ITEGULOVA**
Nazerke ORAZKHAN***
Dr. Nurlan MANSUROV****
Moldir NURLAN*****
Doç. Dr. Ainur KOSHEKOVA*****
Doç. Dr. Samal DARİBAYEV*****

ÖZ

Türk boylarının folklor mirasında kahramanlık destanları özel bir yere sahiptir. Zirâ, bu destan-larda yüz-yıllar boyunca cereyan eden toplumsal değişimler bir aradadır ve kahramanlık kavramı epik niteliğiyle beraber estetik bakış açısıyla da örüntülenmiştir. Anlatma esasına dayalı folklor eserleri-nin, özellikle kahramanlık destanlarındaki kahramanların günümüz gençler arasında yaygınlaştırılma-sı ve farkındalığının güçlü kılınması önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, kahramanlık destanlarının özellikle merkezî kahramanları ve tiplerinin işlevsel bir şekilde kök değerler eğitimi açısından kullanılması sorununun çözüme kavuşmamış olması dikkat çekicidir. Benzeri eksikleri tamamlamanın bir yolu olarak destan kahramanlarının metinsel içeriği işleve alınmış, bütün versiyonlardaki kahra-manlara dair tek bir tip (monotip) yaratma gündeme getirilmiştir. Bu sorunu çözebilmek için söz konusu destan kahramanlarının listesi oluşturulmuş, akabinde sözlü portrelerinin sunulduğu tüm metinler toplanmıştır. Mevcut metinlere dayanarak kahramanların sözlü portresi hazırlanmış ve ressamalara sözlü tasvir verilmiştir. Konusal yarışma ilân edilerek ressamlar tarafından hazırlanan çizimler; profesyonel ressamlar, animatörler, heykeltıraşlar, halk bilimciler ve ilahiyatçılardan oluşan bir jüri ekibinin değerlendirmesine gönderilmiştir. Yarışmaya 124 aday ve listedeki 75 kahramanı betimleyen 291 resim katılmıştır. Bu çalışmada kahramanlık destanlarının kahramanlarına dair ortak özelliklerinin birleştirilmesi ve görselleştirme sorunları ele alınmıştır. Ayrıca bu sorunların yanı sıra kahramanlık destanlarının kahramanlarına ait özelliklerinin birleştirilmesinde Türklük kimliğinin korunmasının önemi vurgulanmış, sanal ortama uyar hale getirilmesi ana konuyu teşkil etmiştir. Bireyin insanî vasıflarının, dilinin ve dünya görüşünün oluşumunda folklor metinlerindeki kahra-manların rolü belirlenmiş ve bunların kültürel kodlarının tanınmasındaki önemi vurgulanmıştır. Ayrıca folklor mirasının tanıtılması, merkezî kahramanların millî bir marka hâline getirilmesi ve tanınırlığının artırılması yönündeki önemi vurgulanarak, Batı eğilimi üzerine de dikkat çekilmiş-tir. Türk boyları arasında en yaygını olarak bilinen Alpamış Destanı'nın (Kazakça: Alpamış Batır) çeşitli animasyonlarda, sanatsal filmlerle tyatro oyunlarında, Kazak opera çalışmalarında ve bilgisa-yar oyunlarında talep görmesi üzerinde konusal etüt

-
- * Geliş tarihi: 3 Temmuz 2024- Kabul tarihi: 5 Ocak 2026
Itegulova, Saya vd.. "Türk Boylarının Kahramanlık Destanlarındaki Kahramanlara Dair Özelliklerin Birleştirilmesi ve Kahramanların Görselleştirilmesi: Alpamış Destanı Örneği", *Millî Folklor* 149 (Bahar 2026): 45-59
- ** Kazak Ulusal Tarım Araştırma Üniversitesi, itegul-saya@mail.ru, Almatı/Kazakistan, ORCID: 0009-0005-8506-2765
- *** Doktora Öğrencisi, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, nazerke.oralzhan@mail.ru, Almatı/Kazakistan, ORCID: 0000-0003-0239-9919
- **** Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, nurlan.mansurov@ayu.edu.kz, Türkistan/Kazakistan, ORCID: 0000-0002-0833-7682.
- ***** Doktora Öğrencisi, Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi, monika_nn@mail.ru, Almatı/Kazakistan, ORCID: 0009-0000-9982-2351.
- ***** Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi, kosheko71@mail.ru, Almatı/Kazakistan, ORCID: 0009-0004-8535-7435.
- ***** Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, samal.daribaev@gmail.com, Almatı/Kazakistan, ORCID: 0000-0002-3551-770X.
-

hazırlanmıştır. Söz konusu kahramanlık destâ-nının ana kahramanı Alpamiş; doğması, bebek hâli, çocukluğu, yetişkin yaşıyla olgun yaşa gelmesi dönemiyle fizyolojik görünümü Türklük ruhunu yücelten etik ve estetik değerler açısından fevkalade zengindir. Bundan dolayı Alpamiş'in görselleştirilmesi süreci üzerinde durulmuş, önem verilmesi gereken hususlar belirlenmiştir. Destanın merkezi kahramanları olan Alpamiş ve Mistan Kempir (yaşlı büyücü kadın), Yalmavuz (Kazakça: Jalmavız) ve Köle Ultan gibi tiplerin görselleştirilmiş örnekleri sunulmuş, önemli sayılan hususlara dikkat çekilmiştir. Epey zaman dilimini ve ciddi yaklaşımları gerektiren çalışmalar neticesinde masalsi tiplerle kahramanın ve kahramanların portreleri çizil-miş, ressamlar tarafından hazırlanan görsel versiyonlarından ancak birisini onaylama aşamasına gelinmiştir. Saha uzmanlarınca oluşan cüri ekibi her bir kahramanın görsel portrelerini sanal ortamda güncelleştirme çalışmalarını başlatma onayı ile ilgili bir karar almıştır. Böylece bütün Türklerin ma-nevî hâzinesi olan Alpamiş Destanı çağdaş bir çehre kazanarak yeni bir yolculuğuna başlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Alpamiş, destan, kahramanlık, folklor, görselleştirme.

ABSTRACT

Heroic epics hold a unique position in the folklore legacy of Turkic communities. These epics bring together the social transformations that have taken place over centuries, while the concept of heroism is structured not only through its epic qualities but also through an aesthetic perspective. Consequently, it is essential to promote the figures from narrative-driven folklore – especially from heroic epics – to the current generation and to enhance their recognition. In this context, it is note-worthy that the issue of effectively employing the central heroes and character types of heroic epics within the framework of core values education has not yet been fully resolved. To tackle these short-comings, the narrative details surrounding epic heroes have been employed in a functional manner, and the concept of developing a singular representative archetype (monotype) that includes heroes from various renditions of these epics has been suggested. In order to resolve this matter, an extensive catalog of pertinent epic heroes was assembled, followed by the gathering of all texts that feature their verbal depictions. Based on these sources, verbal portraits of the heroes were prepared and subsequently provided to artists as descriptive guidelines. A thematic competition was then announced, and the drawings produced by the participating artists were submitted for evaluation to a jury consisting of professional painters, animators, sculptors, folklorists, and theologians. A total of 124 participants entered the competition, submitting 291 artworks depicting 75 heroes listed in the study. This research examines the difficulties in merging the common traits of epic heroes and in their visual representation. In addition to these challenges, the research highlights the significance of maintaining Turkic identity while integrating the essential qualities of these heroes and transforming them for depiction in digital contexts. The role of heroes in folklore texts in shaping individuals' human qualities, language, and worldview is identified, and their significance in recognizing cultural codes is highlighted. Furthermore, the importance of promoting the folklore heritage, transforming central heroes into national cultural brands, and increasing their recognition is stressed, while attention is also drawn to prevailing Western influences. A thematic study has also been conducted on the widespread popularity of the Alpamiş Epic (Kazakh: Alpamiş Batır), widely recognized as one of the most prevalent epics among Turkic peoples, particularly in animations, artistic films, theatrical performances, Kazakh opera productions, and computer games. The epic's central hero, Alpamiş – through the stages of his birth, infancy, childhood, adulthood, and mature years – possesses a phys-iological and symbolic portrayal that is exceptionally rich in ethical and aesthetic values exalting the spirit of Turkic identity. For this reason, particular attention has been devoted to the process of visualizing Alpamiş and to determining the aspects that require special consideration. Visualized examples of the epic's central characters – such as Alpamiş, Mistan Kempir (an elderly sorceress), Yalmavuz (Kazakh: Jalmavız), and Köle Ultan – are presented, and key considerations are highlighted. As a result of extensive and carefully conducted work requiring considerable time and scholarly attention, portraits of both the hero and various mythical character types were created. From among the visual versions prepared by the artists, the process ultimately reached the stage of approving a single representation. A jury composed of field specialists then adopted a decision to initiate the updating of the visual portraits of each hero within a digital environment. Thus, the Alpamiş Epic, regarded as a spiritual treasure shared by all Turkic peoples, has acquired a contemporary appearance and embarked on a new journey.

Keywords

Alpamiş, epic, heroism, folklore, visualization.

Giriş

Her bir fert mensup olduğu millet ve toplumunun bir parçasıdır. Milletin geçmişi, bireyin ve toplumun oluşumunda önemli yer tutar. Ferdin sahip olduğu değerler, dünya

görüşünü ve millî kimlik bilincini geliştirir. Milletin tarihî geçmişi, bireyin insanî vasıflarının düzeyini, hislerini ve davranışlarını etkiler. Biriktirdiği tecrübeler, halkın hafızasına kazınan önemli olaylar, şecere ve kroniklerle birlikte folklor mirasında muhafaza edilerek uzun uzadıya giden zaman dilimine taşınır. Elbette folklorun gerçekliliği, tarihsel açıdan gerçek olay niteliğini taşıyamaz, ama kültürel kodların tanınmasında bazı tarihsel olaylardan ziyade folklorun katkısı daha büyük önem taşır.

Folklor mirasında kahramanlık destanlarının özel bir yeri vardır. Bu destanlarda halkın yüzyıllar boyunca biriktirdiği yaşam tecrübeleri, yaşadıkları olaylarla toplumsal değişimleri bir araya gelerek *kahramanlık* deyiminin ortaya çıkmasını sağlar. *Kahramanlık* deyimini artık bir sanat eseri şeklini alır. Kahramanlık destanları, fertlerin ülkelerine, vatanına nasıl bir sevgi duyması gerektiğini, topraklarını korumak için neler yapmalarını anlatmayla yükümlüdür. Böylece millî kimliğin ve toplumsal bilincin oluşmasına katkı sağlar. Eski devrelerde yaşamış olan kahraman ata ve babaların tanınması, onların başarılarını ve yaşadığı zorlukları anlama ve anlatma, gelecek kuşakları cesaretlendirecek bir duygu olarak kabul edilir. En önemlisi kahramanlık destanlar örf ve âdet, gelenek ve göreneklerin, millî kültürün gelecek nesillere aktarılmasını sağlayan canlı bir depo halini alır. Bu noktada “Kahramanlık destanlarını gelecek nesillere nasıl aktarıyoruz?” sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunun cevabı için öncelikle bu konuyla ilgili diğer milletlerin/ülkelerin tecrübeleri üzerinde durmak gerekir. Geçmişte bakıldığında her milletin folklor mirasının nesilden nesile sözlü olarak aktarıldığını görmek mümkündür. Daha sonra birçok folklor mirası yazıya ve çeşitli kayıt araçlarına geçirilmiştir. Günümüzde birçok ülkede folklor mirasını tanıtma ve ana kahramanlarını millî markalara dönüştürme eğilimi göze çarpmaktadır. Merkezî kahramanların popülerliğinin artırılması için çeşitli animasyonlar ve uzun metrajlı filmler çekilmektedir. Folklorik olay örgülerine dayanarak bilgisayar oyunları üretilmiş ve bunun akabinde yeni romanlar, çizgi romanlar, aksiyon dizileri ortaya çıkmıştır.

Folklor kahramanları yeni bir tanım kazanarak sadece bir eğitim aracı değil, aynı zamanda ülke ekonomisine önemli katkı sağlayan bir gelir kaynağı hâline gelmiştir. Sözlü anlatımlardaki karakterlere dair özellikleri birleştirmek, onların sözlü edebiyat eserlerindeki tasvirlerinden yola çıkılarak görselleştirilmesi, bu karakterlere yeni bir hayat vererek eğitim değerini arttıracak fark edilmiştir. Bunlara bir örnek olarak Rus çizgi filmi “Maşa ile Koca Ayı” ve Japon anime dizisi “Naruto” ve Disney çizgi filmlerindeki tiplerle karakterleri sayabiliriz. Görselleştirilen kahramanlar kendisine yüklenen modern gereksinimleri kolaylıkla karşılayabilmektedirler. Özellikle bu kahramanların küreselleşme sürecine karşı gelerek genç nesillere millî kimlik, değerler sistemi gibi kültürel kodları aktarma ve tanımlamakla yükümlülüğü ortadadır. Nasreddin Hoca, Keloğlan, Dede Korkut, Deli Dumrul ve Ferhat gibi Türk boylarının ortak sözlü anlatım kahramanlarının sanal ortama yaygın bir şekilde dâhil edilmesine, kültürel iletişimin güçlendirilmesi amacıyla internet ve diğer dijital sosyal platformların kullanımının yaygınlaştırılmasına yönelik ilk adımlar atılmıştır (Abalı 2018: 2430-2451).

Günümüzde gençlerin kitap okumaktan uzaklaştığı acı bir gerçektir. Bunun nedeni basılı eser ihtiyacının dijital bilgiyle doldurulması eğiliminin yaygınlaşmasıdır. Gençler kahramanlık destanlarını kitaplardan okumakla veya ozanların seslendirdiği eserleri dinlemekle ilgilenmiyorlar. Çünkü bunlar çocukların dikkatini çeken araçlar olmaktan uzaklaşma sürecine girmiştir. Bu nedenle verilmek istenen içeriğin onlara farklı bir format ve araçla sunulması bir zorunluluk hâlini almıştır.

Çalışmamızda kahramanlık destanlarını günümüz gereksinimi altında yaygınlaştırarak gençlerin insanî bakış açısını genişletme, düşünme ve konuşma becerisini geliştirme,

çocuklara sanatsal düşünmeyi öğretme gibi önemli olguları hatırlatmak istiyoruz. Bu nitelikler günümüz gençliğinde azalma eğilimini göstermektedir. Onlar ana dillerinde iletişim kültürünü kaybetmektedir ve yüzyıllar boyunca süregelen geleneklerinden kopmaktadır. Türk boylarının ortak manevî mirasından kopma eğilimi, karşılıklı akrabalık bağlarının zayıflamasına, kültürel ve manevî açıdan uçurumun oluşmasına yol açabilir. Sözlü halk anlatımlarından olan destanlar ve efsaneler bu uçurumun oluşmasını engelleyecek kadar güce sahiptir. Geçmişte olduğu gibi günümüz çocuklarının da sanatsal ve görsel düşüncelerini folklor eserleri yardımıyla şekillendirilme ve gündeme taşıma, esas amacımızdır.

Zamanla çocukların zihni olgunlaşır, tarihî hafızası canlanır. Çocuksal deneyimleri folklor metinlerine bilinçli olarak yaklaşmalarına yönlendirir. Ama o yaşa kadar folklor kahramanları çocuklarla filmler, çizgi filmler, oyunlar ve oyuncaklar aracılığıyla tanışmalı ve yakın olmalıdırlar. Folklor kahramanlarının görüntüsü çocukların hafızasında yer edinmeli, çocuklar bu kahramanlarla her yerde ve devamlı karşılaşmalı, onları tanımalıdırlar. Çünkü öğrenme süreci algısal veya duyuşsal basamaklardan başlar.

Kültürel kahramanlar bireyin kişiliğinin oluşumunda etkilidirler. Olumlu tipler genç nesli kötü davranışlardan uzaklaştırırken, kötü/kaba ve kitonik tiplerse yaratılışın sırrı hakkındaki atalarının/geçmişin düşüncelerini, bilgilerini aktarır. Destan kahramanları çocukların hayal gücünü geliştirir, eserlerin macera dolu konusu yaşam zorluklarının üstesinden gelmeye yardımcı olur ve bu sayede destanın merkezî kahramanı genç neslin yetiştirilmesinde didaktik yükümlülük alır.

Çocuğun belirli gelenek ve görenekleri bilmesi yeterli değildir. Aynı zamanda bu geleneklerin farklı milletleri birbirine bağlayan bir güç olduğunun farkında olmalıdırlar. Folklor, her milletin kimliğini korumaya yardımcı olmakla birlikte diğer milletlerin geleneklerine de saygı göstermeyi de öğretir. Başka bir deyişle, kültürler arası duyarlılık ve etkileşim becerilerinin gelişmesine katkı sağlar. Bilhassa kahramanlık destanları bir milletin millî kimliğini ve etnik aidiyetini tanımasına doğrudan ya da dolaylı yollardan yardımcı olur.

1. Literatür Taraması

Kazakların millî destanı olarak bilinen “Alpamış Batır” destanı diğer Türk boylarına da ortak manevî mirastır. Destanın ana konusu Alpamış’ın etrafında döndüğü için bu ismin etimolojisine bakmada yarar vardır. İsmi Kazak ve Karakalpaklarda “Alpamış”; Kırgız ve Azerbaycanlılarla Özbeklerde “Alpamış”; Başkurtlarda “Alpamışa”; Tatarlarda “Alpamışa”; Altay yörelerinde “Alıp Manaş”; Türkçede “Alpamış” şeklindedir. Dede Korkut Destanında *Bamsı Beyrek* olup bir millî miras, edebî-sanatsal anıt olarak kabul edilmektedir.

Alpamış Destanı’nın meydana gelmesiyle eğitici ve sanatsal yönünü inceleyen önemli çalışmalar yayımlanmaktadır. Örneğin, Viktor Jirmunski’nin belirttiği Alpamış Destanı’nın ortaya çıkış dönemi ve Kongratlara ait miras olduğuna dair görüşleri bilimsel verilerle ispatlanmaktadır (Jirmunski 1974: 218). Jirmunski ile aynı görüşü Aleksandr Borovkov da paylaşır (Borovkov 1956: 5-7). Başkurt folklorunda Alpamış Destanı’nın (Alpamışa men Barsınhılu) doğuşu, tematik özelliğiyle şiirselliği R.G. Yagafarov tarafından ele alınmış, tezi, bu destanın Türk boylarının sözlü edebiyatındaki önemini vurgulamaktadır (Yagafarov 2007: 5-10). Söz konusu Alpamış Destanı’nın Tatarca nüshasını A.A. Valitova incelerken (Valitova 1960: 360), bilim insanı H.T. Zarifov destanın ana motiflerini analize etmiştir (Zarifov 1959: 6-14). Kazakistan’daki akademik çalışmaların

arasında R. Berdibayev'in görüş ve tezleri önemlidir (Berdibaev 1982: 165). A. Konıratbayev, çalışmalarında söz konusu destanın sanatsal gücü ve önemi üzerinde ayrıntılı incelemelerde bulunmuştur (Konıratbaev 1987: 166).

Selami Fedakar'ın "Alpamış Destanı ve Bey Böyrek Hikâyesi Arasında Bir Karşılaştırma" başlıklı makalesinde Başkurt, Tatar, Altay Türkleri, Kazaklar, Karakalpaklar ve Özbekler arasında yaygın olan bu destanın hangi varyantının değerler açısından daha üstün olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Alpamış Destanı ile Bamsı Beyrek hikâyesinin benzerlik yönüne değinirken diğer özelliklerinden de bahsetmiştir. Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Türk halkının geçmişteki kültürel benzerliğinin, Türklerin kültüründe de korunduğu sonucuna varılmıştır (Fedakar 2001: 51-64).

Alpamış Destanı'nın tarihsel yönünü ele alan çalışma Umarjon Kadirov'un "Alpomish" Dostonining O'rganilishi" adlı makalesidir. Araştırmacı bu incelemesinde destanın Özbek varyantı ve yayınlanma tarihleri üzerine dikkat çekerek (Kadirov 2023: 51-64) Nagihan Çetin'in, "Bir Destan Kahramanı Olarak Alpamış'ın Sosyal Statüsü" başlıklı makalesine de değinir. Burada destanın yayılma coğrafyası temelinde folklor motiflerin Türk boylarında rastlanan ortak sosyal değerler açısından ele aldığı çalışmasını dikkate almıştır (Çetin 2016: 328-339). Alpamış'ın portresini çizerken dikkat edilmesi gereken konulardan birisi de destan kahramanının yani Alpamış'ın sosyal statüsü ve soy kütüğüdür ve "soylu olması" motifidir. Soyluluk nesilden nesile genetik ve eğitim yoluyla aktarılır. Bir yandan biyolojik nitelik ise diğer yandan kendini geliştirme yoluyla düşmanı yenme ve ülkesini savunma gibi ruhsal/manevî bir düzeydir. Alpamış'ın soyluluğu babası Baybörü'den geçmiştir. Alpamış'ın oğlu Jadiger de soyludur. Destanın tüm varyantlarında Alpamış, Baybörü'nin tek oğlu olarak tasvir edilir. Büyür ve yiğit yaşına gelir. Jadiger babasını göremez ve kimsesiz olarak büyür. Ama bütün sıkıntılara rağmen Ultan köleye karşı durur, boyun eğmez.

Konumuza alakalı olan çalışmaların biri Sadettin Özçelik'in (2020) "Bamsı Beyrek, Kam Pürenin Oğlu Muydu?" başlıklı makalesidir. Makalede destan motiflerinin, kahramanlığının günümüz ışığında canlanması veya canlandırılması söz konusudur. Alpamış Destanı, Türk boylarındaki tüm varyantlarında cesareti yücelterek ülkesini korumaya ve onurlu olmaya çağırır. İnsanların zihninde yaşamasına rağmen Türk boylarının ortak kahramanı olan Alpamış'ın net bir portresinin (vizüel resmi) yokluğu Disney veya Japon anime karakterleri kadar popüler olamamasına yol açmaktadır, görüşünü savunur.

2. Yöntem ve Materyaller

Sözlü anlatımlardaki kahramanların modern medyaya dâhil edilememesi, internet ortamında bulunan içerik eksikliğinin tamamlanamaması ve gençlerin ilgisini çekecek yeni formatların oluşturulamaması gençlerin folklorik eserlere yabancılaşmasına yol açmaktadır. Makalemizde, Alpamış Destanı'ndaki tiplerin analizi konusunu incelemeyi ve bu tiplerin görselleştirilmesindeki temel sorunları belirlemeye çalışacağız.

İncelememizde araştırma konusunun özgünlüğüne uygun olarak karşılaştırmalı ve betimleyici analiz, yapısal ve tipolojik yöntemler kullanmaya özen gösterilmiştir.

Alpamış Destanı'na yeni bir yaşamın kazandırılması, Alpamış, Mıstan Kempir, Ultan tiplerini canlandırılarak çağdaş dünyaya "dönüş yapmaları" gündemdedir. Bu olgu genç nesillere örnek olma ihtimali yüksek destan kahramanlarını görselleştirmeden gelir, yani Alpamış, Mıstan Kempir, Ultan gibi tiplerin vizüel portresi çizilmelidir.

Alpamış Destanı'nı incelerken bilim insanı Seydimbek'in çocuklar için uyarladığı sözlü portre versiyonunu (Seydimbek 2012: 159) ve yüz ciltlik "Babalar Sözü" eserini,

Kazak folklorunun 33. cildinde yer alan N. Bayganın, S. Janbırşın, A. Nısanov gibi şairlerin ele aldığı konusal etütler seçilmiş, arasından yedi konusal etüt değerlendirilmiştir (Kosan vd. 2006: 364).

Alpamış Destanı'nın eğitici değerinin yanı sıra bilişsel ve estetik işlevinin belirlenmesinde William Bascom'un, "Folklorun Dört İşlevi" teorisinden yola çıkılmıştır. Destanda folklorun değerleri, sosyal kurumları ve gelenekleri sürdürme işlevinin yanı sıra genç nesle bilgi ve kültür aktarımı işlevi de açıkça görülmektedir (Bascom 1954:333-349). Alpamış Destanı Türk boylarının kültürel mirası olarak incelenirken, modern sosyal antropolojinin ve işlevselciliğin kurucularından Bronislaw Malinowski'nin kültürü inceleme yöntemlerinden de yararlanılmıştır. Alpamış Destanı'nın işlevsel öneminin belirlenmesinde Malinowski'nin "işlevselciliğin genel aksiyomları" arasında kültür kavramına ilişkin yaptığı "Kültür aslında bir dizi araçtır. Onun yardımıyla insan, ihtiyaçlarını karşılamak için çevreyle etkileşim sürecine girer" görüşleri takip edilmiştir (Malinowski 2005: 127-128).

Karşılaştırmalı analiz yapmak için Alpamış Destanı'nın Karakalpak, Özbek ve Türkçe varyantları ele alınmıştır.

3. Bulgular ve Sonuçlar

Alpamış Destanı, eğitici değeri yüksek folklorik eserdir. Destanın eğitici yönü, derin içeriği ve sanatsal değeri V. M. Jirmunski, H. T. Zarifov, A. Valitova, R. Berdibaev'in çalışmalarında ele alınmıştır. Bu çalışmalarda Alpamış Destanı'nın gençlere yönelik eğitici yönleri vurgulanmıştır.

Destan'ın tüm varyantlarında Alpamış iki kez sefere çıkar. İlk seferinde sevgilisi Gülbarşın'ı aramaya gider. İkinci seferindeyse, babasının intikamını almak için yoldadır. İlk yolculukta aşkını, sevgilisini, ikincisindeyse atalarının onuruyla gururunu savunur. Her iki yolculuk tehlikelerle doludur. Ancak Alpamış cesurdur ve kahraman olduğunu gösterir. Gülbarşın da güçlü bir tip olarak verilir. Alpamış'ın seferden dönmesini bekler. Tayşık Han ve Ultan'ın baskılarına rağmen Alpamış'a verdiği söze sadık kalır. Alpamış ve Gülbarşın'ın hisleri kıymetlidir ve manevî değeri yüksektir: gençleri sözlerine sadık kalmaya, sevdiklerini korumaya ve zorluklar karşısında kararlı olmaya çağırır.

Alpamış Destanı'nın tüm varyantlarında yer alan ikinci olay, Alpamış'ın Mıstan Kempir (büyücü yaşlı kadın) tarafından kandırılması ve yedi yıl zindanda hapis kalmasıdır. Kırk tane kızın ikram ettiği şarapla sarhoş olan Alpamış derin bir uykuya dalar. Bu olay eğitici öneme sahip kesitlerden olup içki içme ve talihsiz olmanın bela getirebileceğini gösterir.

Alpamış'ın Karajan ile dostluğu (Özbek ve Karakalpak varyantlarında), Alpamış'ın Keykuat ile dostluğu (Kazak varyantında) ve Alpamış'ın Aşım ile dostluğu (Karakalpak varyantında) çocukları gerçek ve samimi dostluğa değer vermeye yönlendirir.

Alpamış'ın zindanda yedi yıl boyunca metanet göstermesi, bir dilenci kılığında ülkesine dönmesi, Ultan'ın zorbalıklarına kendi gözleriyle tanık olması, soğukkanlılığını koruyarak olayların özüne inmesi, gençlere sabır ve itidal gibi niteliklerin şekillenmesine yardımcı olur.

Alpamış Destanı'nda rastgele bir kahraman yoktur. Her bir tip tüm özellikleriyle ele alınmış, her birinin psikolojik portresi çizilmiş, sözlü tasvirleri yapılarak ayırıcı/betimleyici şekilde anlatılmıştır.

Kazak, Özbek ve Karakalpak varyantları karşılaştırıldığında, destanın Kazak varyantında bulunan bazı tiplerin Özbek ve Karakalpak varyantlarında bulunmadığı tespit edilmiştir. Destanın bazı olay örgülerinde de değişiklikler görülmektedir. Ancak yukarıda

bahsi geçen Alpamış Destanı'nın her üç varyantında da değişmeyen ve hikâyeyi geliştiren Mıstan ve Ultan tipi sabit ve durağan kalmıştır.

Alpamış, Mıstan yüzünden yedi yıl zindanda kalır. Eğer Mıstan tipi olmamış olsaydı olay uzunca gelişmezdi. Mıstan'ın Alpamış'ı hapsedmesi Ultan'ı vahşete sevk eder. Yedi yıl boyunca geri dönmeyen Alpamış'ın öldüğünü düşünen Ultan, onun yerine geçmek için harekete geçer. İki karakterin davranışları hikâyenin olay örgüsünü karmaşıktırır. Bu karakterlerden herhangi birinin olmaması durumunda, destandaki hikâyenin olay örgüsü de ortaya çıkmamış olurdu.

Çalışmamızda, benzeri süjeleri dikkate alarak destanın olumlu kahramanı Alpamış, olumsuz tiplerinden köle Ultan ve Mıstan tipleri seçilmiştir. Bu karakterleri sözlü portrelerinden yola çıkarak görselleştirmeye ihtimam gösterilmiştir.

Kahramanlık destanların olay örgüsünde tarihî olaylar ile mitolojik unsurlar bütünleşir. Kahramanlık destanlarında baş kahraman ülkesini düşmandan korumadan yükümlüdür. Düşmana karşı çıktığı tehlikeli yolculukta destan kahramanının karakterleriyle tipleme/tiplenme detayları ortaya çıkar. Yolculuk sırasında karşılaştığı düşmanlarının özel bir vasfı olur. Düşmanlarını kuvvetli ve büyüye sahip olarak göstermeleri ana kahramanı daha çok yükseltir ve yüceltir.

Bütün Türk boylarında olumsuz bir kadın tipi olan Mıstan Kempir, Alpamış Destanı'nın olay örgüsünde özel bir yer alır. O, Alpamış'ın ilerki kaderini doğrudan etkilemekle yükümlüdür. Burada Mıstan Kempir'e eşlik eden Yalmavuz tipinden de bahsedilmiştir. Çünkü, Kazak folklorunda Mıstan Kempir ile Yalmavuz arasındaki fark çoğu zaman net değildir. Birçok destansı eserlerde Mıstan Kempir ile Yalmavuz yalnızca olumsuz tip olarak sunulur ve her iki isim “eş anlamlı” olarak kullanılmıştır.

Folklor eserlerinde Mıstan Kempir ve Yalmavuz ile ilgili bölümler derlenip karşılaştırılmış ve bu ikisinin iki farklı kahraman özelliği gösterdikleri sonucuna varılmıştır.

Destansı kahramanların yer aldığı varyantları incelediğimizde iki farklı olumsuz tip olduğu var sayılır ve ressamlarca tasviri yapılmıştır. Tasvir sırasında ünlü folklorcuların Mıstan Kempir ile Yalmavuz tasvirlerine ilişkin görüşleri incelenmiştir. Aynı zamanda bilimsel makaleler, monografiler ve araştırma çalışmaları gözden geçirilmiştir. Daha sonra ressamlar arasında çevrimiçi bir yarışma düzenlenmiş ve hazırlanan portre çizimleri; profesyonel ressamlar, animatörler, heykeltıraşlar, ilahiyatçı ve halk bilimcilerden oluşan bir jüriye sunulmuştur.

Ressamlar arasında düzenlenen yarışma sonucunda, Alpamış Destanı'ndan yola çıkarak Mıstan Kempir tipi ve bu tiple bütünleşen Yalmavuz, aynı zamanda da köle Ultan'ın aşağıdaki portreleri tercih edilmiştir.



Resim 1. Mıstan Kempir Portresi

Ele aldığımız bu çalışmada öncelikle, “Destanda Mıstan Kempir nasıl tasvir ediliyor?” sorusunun cevabı aranmaktadır. Alpamiş Destanı’nın A. Nisanov varyantında Mıstan Kempir ile ilgili şunlar belirtilmiştir:

Bir mıstan kempir bar edi

Akıl onda dana edi.

Jüz onga kelgen jası bar

(Kosan vd. 2006: 90).

Verilen kesitlerden görüldüğü üzere, Mıstan Kempir çok uzun yaşayan birisidir; epey fazla olayları görmüş geçirmiş, derin bir bilgeliğe de sahiptir. Aynı zamanda hilekâr ve açgözlü tip olduğu görülmektedir. Mıstan Kempir tipinin olumsuz yönleri, S. Janbırşın varyantında şöyle ifade edilir: *...İstik işken, sıyık tışkan, kabağı tıriskan, köringenmen urışkan, kön şalbarı kötine katkan, özin jasınan kuday atkan, bası müyiz, kötü kiyiz, tize-sine şekpeni jetpegen, basınan jamanşılık ketpegen, eki süyem boyı bar, adam tappas oyi bar...* (Kosan vd. 2006: 164). Karakalpak varyantında Mıstan şu şekilde tasvir edilmiştir:

Toppısı tozgan,

Kellesi kozgan,

Eki dizesi kulagınan

Zordan gana ozgan,

Közleri maştay,

Şandırı tastay,

Kattı bir quy kempir edi.

(Bayniyazov vd.1995:87).

Örneklerden anlaşıldığı gibi Mıstan çok çirkin birisidir ve olumsuz tipi sergilemektedir. Olumsuz karakterlerin bu şekilde tasvir edilmesi Türk boylarına özgüdür. Bu bağlamda Alpamiş Destanı’nın Özbek varyantından kesitler verebiliriz:

Şu payt özinin makr-u hiylalari va kabihligi bilan nom çıkargan Mıstan kempir maslahatga aralaşdı va Tayşikhon unga umid bilan karab bir cöyali gap küta boshladi. Kempir özi bir kariç, ammo uç yüz yıl yaşagan codugar edi. (Boranov 2020: 123-124).

Yukarıda geçen alıntılar Mıstan’ın tasvirindeki soy bağlantısını göstermekle beraber tüm Türk boylarında olumsuz bir tip olduğunu belirtmektedir.

Alpamiş Destanı, Türk kimliğini ifade eden değerli folklor miraslarındandır. Bu konuda birçok araştırmacı önemli veriler sunmuştur. Örneğin, E. E. Alzhanova ve K. Atayev tarafından hazırlanan “Türk Halklarının Tarihinde Alpamiş Destanı” adlı makalede Alpamiş Destanı’nın Kazak, Özbek, Karakalpak, Başkurt, Tatar ve Altay varyantları karşılaştırılmıştır. Araştırmacı E. Alzhanova ve K. Ataeva’lar Alpamiş Destanı’nın Türk boylarının ancak birisine ait olmadığı görüşünü savunmuş, eğer böyle bir görüş varsa gerçek dışı saymamız gerektiğini vurgulamıştır. Alpamiş Destanı, hemen hemen bütün Türk boylarında mevcuttur. Destanın yayılması konusunda şimdiye kadar toplanan tarihî verilerin incelenmesi sonucunda Alpamiş’in görselleştirilmesinde tek bir halk/boy üzerinde durmanın imkânsız olduğu dile getirilmiştir (Alzhanova vd.2017:94).

Mıstan, diğer folklor tiplerinde olduğu gibi yıkıcı güç veya büyü özelliğine sahip değildir. Elindeki en önemli silahı kurnazlığıdır. Mıstan, Alpamiş’in saf biri olduğunun farkındadır. Bir Kazak atasözü olan, “Yiğit saf’tır, er ise koduk’tur” (Kazakça: Batır – angal, er – ködek) sözünde belirtildiği gibi Mıstan Kempir kahramanın saflığından yararlanarak Alpamiş’i hileyle zindana düşürür.

Alpamiş’in yoluna kırk çadır diktirir, birbirinden güzel kırk kızla kahramanın yolunu keser ve içki içirerek onu sarhoş etmeye çalışır. Alpamiş’in önünde acıdan kıvranan, pişmanlıktan içi parçalanan bir insan görünümüne girer ve hüngür hüngür ağlar. Böylece

Mıstan, kahramanı zayıf yerinden yakalar. Tayça Han'dan benim intikamımı al diyerek Alpamış'ın güvenini kazanır. Kırk çocuğunun Alpamış'ın iyiliği için mücadele ettiğini ama onun baş düşmanı olan Tayça Han'ın ellerinde öldüğünü ve evlatlarının intikamını almak için Alpamış'ı yıllardır beklediğini söyleyerek karşılaşmalarını bu şekilde noktalılar.

Alpamış'ı sözlerine inandıran yaşlı kadın ona şarap vererek sarhoş eder ve derin bir zindana atar. Böylece kurnazlığıyla, hileleriyle geçici bir süreliğine de olsa amacına ulaşır.

Seyfullah Yıldırım, “Alpamış Destanının Kaynaklarda Masal Olarak Adlandırılan Varyantları” adlı çalışmasında Alpamış Destanı'ndaki Mıstan tipinin diğer masallardaki Mıstan tipinden farklı olduğunu vurgulamaktadır (Yıldırım 2015:117-131).

Alpamış Destanı'nda Mıstan, açgözlü ve kurnaz bir yaşlı kadın olarak tasvir edilir. Mıstan nadide kel oğlunu Han'ın kızıyla evlendirmeye çalışır. “Kobilandı Batır” destanında ise, Alşagır Han'ın annesi olarak tasvir edilir. Ayrıca Mıstan'ın fala bakarak geleceği yorumlayan balcılık özelliği de vardır.

Mıstan Kempir tipini görselleştirme sürecinde yukarıda verilen örneklerin yanı sıra halkbilimci S.A. Kaskabasov'un, “Kazak Masalları” adlı eserindeki Mıstan Kempir ile ilgili tasvirler de kullanılmıştır. Söz konusu eserde Mıstan Kempir tipine ilişkin şu ifadeler dikkat çekicidir: “Anaerkil dönemde çevresine üstünlük gösteren ve ülkeyi akıllıca yöneten hükümdar kadın tipinin, ataerkillik döneminde değişmiş şeklidir”. Antik kadın hükümdarın güçlü bir evrim geçirerek olumsuz bir tipe dönüşme süreci dikkate şayandır (Kaskabasov 1972: 93).

Bakır Çağı'ndan gelen, kabile reisi olan yönetici kadın tipi, anaerkil sistemin çöküşüyle birlikte değişmiş ve kadının ileri görüşlülüğü artık dalalet olarak değerlendirilmektedir. Araştırmacılara göre, “Mıstan” (Mıstan Kazakça'da bakır anlamına gelmektedir) kelimesinin kendisi bu tipin eski olduğunu göstermektedir (Kaskabasov 1984: 272).

Kazak folklorunda Yalmavuz tipi işlevi bakımından Mıstan Kempir tipine benzese de birçok yönden kendine has özellikleri vardır. Yalmavuz, folklor eserlerinde yaşlı bir kadın olarak geçer ve şeytanî sıfatı insanî özelliklerinin önünde durur. Örneğin “Kulamerger-Joyamerger” destanında tek vücutta yedi baş ve yüz kişinin gücü olduğu anlatılırken, dinî destanlarda su altında yaşayan yetmiş başlı canavar olarak geçer. Yalmavuz insan eti yiyen yamyamdır ama bazı versiyonlarda başlangıçta insan tipindedir, daha sonra lanetlenerek bir canavara dönüşmüştür. Ayak izleri bile korkunç yaratmaktadır (İtegulova vd. 2016: 82).

Yalmavuz ile Mıstan Kempir'in ortak özellikleri hilekâr olmalarıdır. Mıstan'a öfke lenen Alpamış, onu kolayca yakalar fakat Yalmavuz'u öldürme olayı çok zordur ve onu güçlkle yener. Destanda Alpamış'ın Mıstan Kempir'e yaptıkları şöyle belirtilmiştir: “Burnunu keser, kulağını keser, tavşan gibi gözünü oyar, bir tek tokmak gibi kafası kalır, dizlerini kırar ve onu kavak ağacına asar” (... murnın kesip, muntıyıp, kulağın kesip kuntıyıp, koyanday közin badırayıp, tokpaktay basın simtiyıp, tilersegin tilip, bayterreкке ilse) (İtegulova vd. 2016: 93).

Bilim insanı S. Kondıbay, Yalmavuz'un hastaları iyileştiren, zayıflara güç veren ve ölüleri diriltiren özelliklerinden bahsetmiştir. Bu tipin oluşum sürecini inceleyen Kondıbaev, “Yalmavuz” adının kitionik yani yer altı yaratıklarının genel adı olduğu varsayımında bulunur (Kondıbaev 1999: 198). P. Auesbayeva, K. Alpısbayeva ve T. Alibekov gibi bilim insanlarının “Türk Halkları Destanlarında Koryucu Ruh Tipi” başlıklı makalesinde bu tiplerin genetik temeli üzerine değerli görüşler mevcuttur (Auesbayeva vd. 2017: 13-24).

Araştırmacı R. Almuhanova'nın, "Kazak Folklorunda Antik Ezgiler" adlı çalışmasında önde gelen halkbilimcilerin çalışmalarını yorumlar ve Yalmavuz'un işlevinin eski mitolojik kahramanlarla benzerliğini inceler.

Kazak folklorundaki Yalmavuz tipinin eski zamanların efsanevi canavar tipinden başladığını, önce biçimsiz bir vücut şeklinde ortaya çıkan daha sonra çok kafalı canavara dönüşen Yalmavuz'un anaerkil çağ çökünce olumsuz tipe dönüştüğü sonucuna varır. Araştırmacı, söz konusu Yalmavuz'un jenealojik analizini yapmış ve efsanevi tipin bir hikâye karakterine dönüşme yollarını araştırmıştır. Teratolojik bir canavardan yedi başlı bir canavara, yedi başlı canavardan Yalmavuz'a dönüşüm aşamalarının üzerinde durmuştur (Almuhanova 2009: 233-256).

Yalmavuz'un bize ulaşan sözlü portresinden özetle; çirkin bir yüzü ve kürek gibi dişleri olan, yıkıcı bir güce sahip, alnında belirli belirsiz üçüncü bir gözü olan, insan tipinden daha çok bir canavara benzeyen portresi ortaya çıkmaktadır. Yalmavuz'un ana kahraman Alpamış'a müdahale ettiği, yamyam olduğu ve insan kanı emdiği, büyü yaptığı ve canavara benzediği gerçeğini dikkate alarak ressamlar aşağıdaki portreyi çizmişlerdir:



Resim 2. Yalmavuz Portresi

Ş. İbiraev, Mıstan Kempir'in Kazak halkının efsanevi bilincinden gelen bir tip olduğunu, bazen kurnaz ve öngörülü, kâhin, büyücü yaşlı kadın olarak bazen de yedi kafalı bir cadı olarak tasvir edildiğini belirtmiştir (İbiraev 1993: 177).

Araştırmacı B. Abjetov, "kempir" (ihtiyar kadın) kelimesinin güçsüz, aciz bir insan anlamına geldiğini söyleyerek, Mıstan Kempir tipinin ortaya çıkmasının nedenini anaerkil kültürünün başlangıcıyla açıklamıştır (Abjetov 1990: 9-12). Araştırmacı P. T. Auesbayeva "Türk Halklarının Hikâyeleri" adlı çalışmasında Yalmavuz tipinin şeytanî niteliklerinin kaybolduğunu, sıradan zâlim ve kurnaz bir Mıstan'a dönüştüğünü vurgulamıştır. Yalmavuz tipinin çeşitli tarihsel gelişim yollarından geçtiğini örneklerle kanıtlamıştır (Auesbayeva 2014: 82).

Yukarıda ele alınan görüşlerden yola çıkarak, Yalmavuz ve Mıstan tipleri iki farklı portre olarak tasvir edilmiş ve sözlü tasvirleri resamlara sunulmuştur. Bu tasvirler temelde yukarıda verilen portreler ortaya çıkmıştır.

Ele aldığımız bir diğer tip, köle Ultan adlı destan kahramanıdır. Ultan, Alpamış Destanı'nın olumsuz tiplerinden biridir. Alpamış Destanı'nın A. Nısanov versiyonunda Ultan'ın tiplenme örgüsü daha okunaklı verilmiştir. Destanda Sartay adlı bir kölenin oğlu Ultan'ı, çocuk hasreti çeken Baybörü ve Analık evlatlığa bağlayıp himayesine alırlar:

Bası boldı kalkanday,
Avzı boldı talkanday.
Murnı boldı kepedey,

Eki kulağı töbedey.
Munaraday boyı bar,
Kallası ülken tüyedey.
(Kosan vd. 2006: 66).

Yukarıda verilen örnek parçadan Ultan'ın iri yarı biçimli ve çirkin görüldüğü anlaşılmaktadır. Ultan'ın görünüşü insan tipinden ziyade daha çok masal devini andırır. Ultan'ın insanlık dışı davranışını anlatmaya başlar. Ultan'ı çobanlığa gönderen Baybörü'ye itaatsizlik etmekle kalmayıp, "Evlatsız kimsesiz ihtiyar, söyleyeyim sözün kisasını." diye hakaret ederek gerçek yüzünü gösterir.

Ultan Kul, sadece Kazak varyantında değil, diğer varyantlarda da olumsuz tiptir. Özbek varyantında, Baybörü'nin zenginliği sayesinde yoksulluk çekmeden büyüyen Ultan, çocukluğundan itibaren sakar, tembel ve zâlim olarak yetişir: *Ultanning uzun va kiyşik kol ayaklari katta örgimçakni esga solar, kökrak kafasi noşud usta yasagan sandikka ohşab ketardi. Burni puçuk, kiyşik ogziden ketmange ohşas sap sarik tişlari söllayip çikip turar edi. Gapirganda hayvonday kavşakytarganga ohşar, gorge ohşes ogziden fakat sassik geplar çikar, tinmey esnayverardi...* (Boranov 2020: 82).

Karakalpak varyantında ise, Ultan doksan kölenin lideri olarak tasvir edilir. Yedi yıldır gelmeyen Alpamiş'ın öldüğünü düşünür ve Gülbarşın'a evlenmek ister, üstelik korkak ve kötü bir tiptir. Jadiger'den bile korkar. Bu hâli dikkate alarak daha küçükken iyi birisini yetiştirmeye çalışır, koyunlarının gütmesini sağlar.

Alpamiş Destanı temelinde hazırlanan sözlü tasvirlerle dayanan ressamlar birkaç seçenek önermişlerdir. Bu seçenekler arasında Ultan'ın aşağıdaki portresi jüri tarafından kabul edilmiştir.



Resim 3. Köle Ultan Portresi.

Alpamiş Destanı'nın ana konusu Oğuzlar döneminde başladığı rivayeti yoğunudur. Dolayısıyla destansı kahramanın miğferi, zırhı ve at koşum takımının dönemin görünümüne uygun olması gerekir. Hikâyenin Jideli Baysın nehrinin hangi bölgesinde geçtiği tam olarak bilinmemektedir. Ayrıca böyle bir olayın olup olmadığına dair tarihsel görüşler ve varsayımlar bile farklılık gösterir.

Araştırmacı S.Kosan, Alpamiş Destanı'nın tarihî niteliği hakkında yorum yapar ve eski Türk bilincinin modernleşmesi konusunu gündeme getirir. Bilim adamı H.Tursın, Alpamiş Destanı'nın ortaya çıkışını Türk Kağanlığından önceki dönemle ilişkilendirir ve olayın Seyhun bölgesinde yaşayan kabileler arasında meydana geldiğini ileri sürer (Tursın 2016: 7-22). Özbek bilim adamı A. Boranov'un görüşü de bu fikirle aynıdır (Alimcan 1992: 24). Alpamiş Destanı'nda bahsi geçen Kongrat kabilesinin tarihî gerçekliği bilinmemektedir. Alpamiş kahramanının tasvirinde Kongrat kabilesinin antropolojik ve etnografik özelliklerinden yola çıkılması önerilmiştir.

Kahramanın kıyafetinin ana özelliklerini belirledikten sonra kimliğinin açıklığa kavuşturulması gerekiyordu. Destanda Alpamış, dev vücuda ve iri bir yapıya sahip olarak anlatılmaktadır. Gün sayarak büyüyen kahraman, “Suya atılsa boğulmaz, ateşe atılsa yanmaz.” gibi özel bir vasfa sahiptir. Kahramanın bu vasfı, Anvar Boranov tarafından Özbekçeye çevrilen Altay halk destanı “Alıp Manaş” destanında şu şekilde ifade edilmiştir: “...Savaşçılar yine yakın vuruştı, tekrar atışıp güreştiler ama boşunaydı. Meneşbi’ye saldırdılar ve kılıçlarla dövüştüler. Kaç tane kılıç ve yay kırıldı fakat Meneşbi’nin vücudunda tırnak izi kadar çizgi bile yoktu” (Alimcan 1992:33).

Alpamış, destanın tüm varyantlarında büyük güce sahiptir. Başkurtlara ait “Alpamışa menen Barsınhılı” destanında Alpamış’ın aylarca değil günbegün büyüdüğü, güçlü olduğu ve alp bir vücuda sahip olduğu için Alpamış’a olarak adlandırıldığı söylenir (Suleymanov 2006: 24).

Ozan, Alpamış’ı kalın göz kapakları, iri yapılı, genç ama sert yüzlü ve suskun olarak tasvir eder. Yeni yağmış kar gibi vücudu, alnında üstünde bir parmak kadar beni olan yakışıklı bir genç şeklinde anlatmıştır. Alpamış’ın kahramanlık vasfı, Karakalpak varyantında özellikle Karajan’la savaşırken daha net bir şekilde ortaya çıkar:

... Kattı kısıp kaysardı,
Her jagınan Alpamış,
Jup kabırgasın sındırdı,
Kuldın kevilin tındırdı...
(Bayniyazov vd. 1995:48).

Karajan da güçlü, niceleriyle savaşan bir kahramandır. İşte böyle bir kahramanı kollarının arasına alan ve kaburgalarını kıran Alpamış, muazzam güce sahip olmalıdır. Kahramanın bu özelliğe sahip fizikisini örnek verilen resimden görmek mümkündür.

Alpamış’ın saflığı ve zorluklardan çıkış yolu bulmasına olanak sağlayan kurnazlığı vardır, düşmanlarına olan katı tutumu, sevdiklerine karşı merhameti, hep beraberinde bulunur. Mıstan Kempir’in kurnazlığını kestiremeyip saflığı yüzünden zindana bırakılan kahraman, gücü ve zekâsı sayesinde özgürlüğe kavuşmuş ve sağ salım ülkesine dönmüştür.

Alpamış Destanı’nın tüm varyantlarında Mıstan’ın tuzağına düşen Alpamış yedi yıl boyunca zindanda hapis yatar. Yedi sayısı Türk boyları için kutsal sayılardandır. Yedi yıl önce talihsizliğinden dolayı hapsedilen Alpamış, tamamen iyileşmiş ve hapisten bambaşka olarak çıkmıştır.

Alpamış hapsedilmeden önce genç bir delikanlıdır, zindan, kahramanın büyümesinin ve olgunlaşmasının önündeki ana engeldir. Bu engeli aşan Alpamış, kendine has doğal özelliğinden yararlanmıştır. Alpamış’ın portresini çizerken, zindandan çıktıktan sonraki sürecini göz önünde bulundurmak çok önemlidir.

Alpamış Destanı’nın tüm varyantları karşılaştırıldığında Alpamış’ı tasvir etmenin sanatsal yönlerinde benzerlik olduğu görülmektedir. Kazak varyantında şöyledir: “...Karası jüzi, közi alaşa, özi bir on dört jasar tamaşa, bir kekili altınnan, bir kekili kümisten, nak on dört jasındagı Alpamış batırdı kördi (Kosan vd. 2006: 35). Karakalpak varyantında ise şöyle ifade edilmiştir:

On törtten tuvılğan ay kibi
Tumagalı kumay kibi,
Renine, ustine karasa,
Sallangan bay kibi...
(Bayniyazov vd. 1995: 87).

Bu parça Hasan Bülent Paksoy'un çalışmasında aşağıdaki gibidir: "...Şol vakitlerde Karacan karasa tuman açıldı. Şimal turdu. Karasa yüzü kubaca, gözü alaca, özü bir on dört yaşar tamaşa, bir kakhkülü altundan, bir kakhkülü gümüşden, ayni on dört yaşda Alpamiş'ı gördü" (Paksoy 2012: 81).

Yukarıda verilen alıntılarda görüldüğü gibi Alpamiş'in destansı portresi görkemli, yakışıklı ve olağanüstü üstünlüğe sahiptir. Aynı anda cesurdur.

Kazakça Alpamiş, Başkurtça 'Alpamişa', Tatarca 'Alpamiş', Özbekçe 'Alpamiş' olarak adlandırılan bu kahramanın ismindeki 'Alp' kelimesi görkemli, yiğit, yürekli (cesur) anlamına gelmektedir. Bu nedenle, Alpamiş adından da anlaşıldığı üzere, güçlü, cesur "kahraman" olarak tasvir edilmelidir.

Alpamiş'i görselleştirme ve tasvir etme sürecinde "Kahramanın hangi niteliklere sahip?", "Destanda kahramanın portresi nasıl tasvir ediliyor?", "Destanda kahramanın görevi nedir?", "Destanda kahramanın temel nitelikleri nasıl veriliyor?", "Kahraman ne tür kıyafetler giymeli?", "Kahraman hangi hüneri öğrenmişti?" gibi sorularla meşgul olduk. Bu suallerin cevaplarını bularak vizüel portrenin gerçekçi olduğuna ve kamuoyunda sıcak karşılanacağına emin olduk. Bu tür arayışlar sonucunda Alpamiş'in portresi aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:



Resim 4. Alpamiş Batır Portresi

Sonuç

Destansı kahraman Alpamiş'in vizüel portresini hazırlamak ve görselleştirmek konusunda birçok girişimlerde bulunulmuştur. Ancak bazı çalışmalar beklenen sonuca ulaşamamıştır. Bir örnek olarak "Alpamiş Batır" adına posta pulunu, çeşitli internet sitelerinde yayınlanan illüstrasyonları ve animasyon filmindeki görüntüsünü sayabiliriz. Ayrıca, destan kahramanı Alpamiş'in Kazak toplumu tarafından günümüzde yaşıyor olan ama aynı anda bir tarihî figür, hatta ülkenin toprak bütünlüğü için mücadele eden kahraman olarak gördüğünü de dikkate almalıyız. Benzeri kahramanın adını gençlerin hafızasında tutmak ve yüceltmek adına Kazakistan'ın birçok bölgesinde anıtı dikilmiş, heykelleştirilmiştir. Örneğin, Aktobe bölgesi, Mugaljar ilçesinde ata binmiş hâlindeki Alpamiş Batır heykelinin yüksekliği 11 metredir. Çimkent şehrinde ise 15 metre yüksekliğinde bronz bir anıt dikilmiştir. Ancak, tüm bu eserlerde Alpamiş'in farklı portreye sahip olması endişe yaratmaktadır. Posta pulundaki Alpamiş ile illüstrasyondaki Alpamiş ve anıtlardaki Alpamiş arasında hiçbir benzerlik yoktur. Kahraman aynıdır fakat yüzleri farklıdır.

Alpamiş'in günümüze kadar ortak bir tasvir ve görselinin olmaması Kazak toplumu arasında yeterince tanınmasında engel olmaktadır. Bir posta pulu ya da bir anıtın altındaki

yazıyı okumadıkça kimse onun Alpamış Batır olduğunu anlayamaz. Bu nedenle söz konusu çalışmanın amacı, Alpamış'ı diğer kahramanlardan farklı kılmak ve tanınırlığını artırmaktır.

Araştırma sırasında kullanılan destanın Kazakça, Kırgızca, Özbekçe ve Türkçe kitaplarında Alpamış'ın resimleri bulunmaktadır. Ancak bu resimlerde bile kahramanın gerçek sayılabilecek, ortak bir portresi yoktur. Ana kahramanın portresi onu gören kişi tarafından, özellikle de bir çocuk tarafından çabucak hatırlanabilmesi için karakterin yüzündeki duyguların parlaklığı, kullanılan renklerin doygunluğu ve üzerindeki kıyafetlerin akılda kalıcı olması önemlidir. Çünkü dikkat çekici kitap tasarımı çocuğun hayal gücünü harekete geçirir.

Okullarda sıklıkla kullanılan didaktik yöntemlerden biri de çocukların belirli bilgileri edinmeleri için eğitici ve öğretici görsellerin yaşlarına uygun şekilde kullanılmasıdır. Nasıl ki insan çevresini görerek ve inceleyerek kendini daha iyi anlıyorsa, öğrenciler de görerek edindikleri bilgileri akıllarında iyi tutarlar. Destan kitaplarını renkli resimlerle süslemek okumaya olan ilgiyi artırır. Nitekim okul öncesi veya ilkökul çağındaki çocuklara yönelik hazırlanan kitaplarda daha çok görsellere ve resimlere yer verilmelidir.

Kahramanlık destanları Türklük bütünlüğünün korunmasında etkili rol üstlenir. Bir tek Alpamış Destanı örneğinde dahi Türk boylarının dil, inanç ve dünya görüşlerindeki benzerlikleri görmek mümkündür. Kendi soyuna ait folklor kahramanlarını örnek alarak büyüyen çocuk gelecekte kök değerlerini benimseyen, onları öncelik eden birey olarak ortaya çıkar. Alpamış Destanı ise Türk boyları için ortak bir imajı yaygınlaştırır, Türk boylarının arasındaki kültürel bağları güçlendirir.

Kahramanlık destanlarının kütüphanelerde saklanıp bekletilmediğini, genç neslin eğitiminde önemli araç olarak kullanıldığını, yüzyıllardır devam eden görevlerini çağın taleplerine uygun şekilde yerine getirdiklerini görmeliyiz. Ama bunun için ana kahramanın ve çevresindeki tiplerin görselleştirilmesinin gerekliliği ortadadır. Eski hikâyelerden, olay örgülerinden yola çıkarak genç neslin zevklerine uygun yeni hikâyeler sunmak, geçmişle bugünün bütünleşmesini sağlar. Türk mitolojik ve epik kahramanlarının günümüzde görselleştirilerek dijital platformlarda çağın gereksinimlerine uygun şekilde yeniden ele alınması çağ talebi olarak görülmelidir. Görselliğin hâkim olduğu günümüz dünyasında değerler sistemini temsil eden kahramanlar, işlevsel şekilde yeniden ele alınmalıdır.

Alpamış Destanı yüzyıllardan beri farklı Türk boylarında ve farklı varyantlarda söylenmiş ve yaşamıştır. Her bir farklı varyantta geçen süjeler Türk boylarına özgü çağın gerçeğini, estetik idealini taşımaktadır. Böylece günümüze kadar değerli bir folklor mirası olarak ulaşmıştır. Paha biçilmez bu değeri gelecek nesillere aktarmak için modern teknolojinin olanaklarından istifade etmeliyiz.

Erken çocukluk döneminden itibaren görsel oyuncaklar veya resimler aracılığıyla aşına olunan karakterler zamanla figüratif bir harekete dönüşür. Bu, ulusal bazda çocukların entelektüel yeteneklerinin oluşmasına katkıda bulunur. Çocuklarda iki veya üç yaşlarında ortaya çıkan ve altı- yedi yaşına kadar etkili olan görsel düşünme yeteneği ile millî nitelikte gelişen çocuk, kendisinin küçük yaşlardan itibaren millî mensubiyetiyle ilgili güçlü bir farkındalıkla duyuşsal ve bilişsel gelişimini sağlar.

Bir çocuğun kişisel sosyalleşme sürecinde yetişkinleri taklit ettiği bilinmektedir. Aynı zamanda ekranda gördükleri çizgi film karakterlerini taklit etmeye ve eylemlerini tekrarlamaya çalışırlar. Bu taklit döneminde çocuk vatanseverlik konusunda eğitici hikâyeler dinler ve söz konusu folklor kahramanlarını izlerse çocuğun davranışları da olumlu yönde gelişir.

Kahramanların aştığı engelleri izleyerek büyüyen çocuk, hayattaki engelleri de aynı şekilde aşmaya çalışır. Çocuklarda ülkesine ve toprağına sevgi, zayıflara şefkat duygusu uyanır ve kötülüklerden kaçınır. Böylelikle çocukluğundan itibaren folklor kahramanlarını tanıyarak büyüyen çocuk, okula gittiği ve büyüdüğünde de çocuksu ideallerinden uzaklaşmaz. Destanların sanatsal değerini hisseder, ilgiyle okur ve anlayarak, algılayarak büyür.

Destan kahramanlarına dair özellikleri birleştirerek, görselleştirerek ve teşvik ederek bireyin yaşamının üzerinde olumlu etki yaratmak mümkündür.

Kahramanlık destanlarındaki örf-adet, gelenek ve görenekler tarihî hafızayı canlandırırken aynı zamanda kahramanın kıyafetleri ve eşyaları Türk boyları arasındaki etno-kültürel bağların artmasına neden olur. Genel olarak birey ile millet arasındaki köklü bağ güçlenir, kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılmasının temeli sağlamlaşır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %40, İkinci Yazar %20, Üçüncü Yazar %10, Dördüncü Yazar %10, Beşinci Yazar %10, Altıncı Yazar %10.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Makale, 2023-2025 yılları için bilimsel ve/veya bilimsel ve teknik projelere yönelik burs finansmanı çerçevesinde yazılmıştır. Çalışma, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yüksek Öğrenim Bakanlığı Bilimsel Komitesi (AP19678024) tarafından finanse edilmiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abalı, İsmail. "Sanal Kültür Ortamında Yeniden Yaratılan Geleneksel Türk Anlatı Kahramanları". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7 (4), (2018): 2430-2451.
- Abjetov, Bakit. "Kazak Erteğilerindeki Ündi-Iran Motivleri". *Aftoreferat*. Almatı: 1990.
- Alimcan, Hamit. *Alpamiş. Özbek Halk Destanları*. Taşkent: Özbekistan, 1992.
- Alzhanova, E. ve Ataeva H. "Alpamiş Batır" Jırı Türkî halkları tarihinde". *Türkologiya* 2 (2017): 86-103.
- Almukanova, Riza. *Kazak Folklorındaki Antikalık Sarındar*. Almatı: Aris, 2009.
- Auesbayeva, Pakyzat ve diğer. "Image of Patron Spirits in The Epics of Turkic Peoples". *Astra Salvensis* 10 (2017): 13-24.
- Auesbayeva, Pakyzat. *Türkî Halkların Hikayeleri*. Almatı: İP "Sagautdinova", 2014.
- Bascom, William R. "Four Functions of Folklore". *Journal of American Folklore* 67/266 (1954): 333-349.
- Baynıyazov, Kırkıbay ve Ayımbetov Nagmet. *Karakalpak Folklorı. C1*. Karakalpakstan: Nökis, 1995.
- Berdibaev, Rahmankul. *Kazak Eposı (Janrlık Jane Stadiyalık Maseleler)*. Almatı: Gılım, 1982.
- Borarov, Anvar. *Alpamiş Dastanı (Türkiy Halklar Versiyaları)*. Taşkent: Muharrir, 2020.
- Borokov, Aleksandr. *Geroïeskaya Poema ob Alpamişe*. Taşkent: ANUzSSR, 1956.
- Çetin, Nagihan. "Bir Destan Kahramanı Olarak Alpamiş'in Sosyal Statüsü". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/1 (2016): 328-339.
- İbraev, Şakir. *Epos Alemi. Kazaktın Batırlık Jırının Poetikası*. Almatı: Gılım, 1993.
- İtegulova, Saya ve diğer. *Kazaktın Miftik Keyipkerleri*. Astana: Ş.Şayahmetov Atındağı Tilderdi Damıtudın Respublikalık Üy-lestiru- Adistemelik Ortalgı, 2016.
- Jirmunski, Viktor. *Tyürkskiy Geroïeskiy Epos*. Leningrad: Nauka, 1974.
- Kadirov, Umarcan. "Alpamiş" Dastanının Örgenilişi". *Uzbekistan: Language and Culture* 2/2 (2023): 117-128.
- Kaskabasov, Seit. *Kazahskaya Volşebnaya Skazka*. Almatı: Nauka, 1972.
- Kaskabasov, Seyit. *Kazaktın Halık Prozası*. Almatı: Gılım, 1984.
- Kaya, Doğan. "Alpamiş destanı". *Dünya Hoşgörü-Manas-Abay Yılı VII. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ve Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri*, Kırıkkale: (1995) 87-93.
- Kondibaev, Seyit. *Kazak Mifologiyasına Kirispe*. Almatı: Zerde, 1999.
- Konrabaev, Avelbek. *Kazak Eposı Jane Türkologiya*. Almatı: Gılım, 1987.
- Kosan, Serikbay ve diğer. *Babalar Sözi. Jüz Tomdık*. C 33. Astana: Foliant, 2006.
- Malinowski, Bronislav. *Nauçnaya Teoriya Kulturi*. Moskova: OGI, 2005.
- Özçelik, Sadettin. "Bamsı Beyrek, Kam Pürenin Oğlu muydu?". Erişim: 20 Mayıs 2024, <https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/03/20150320.pdf>.
- Paksoy, Hasan Bülent. *Alpamiş Rus Yönetimi Altında Orta Asya Kimliği*. Ankara: AACAR, 2012.
- Selami, Fedakar. "Alpamiş Destanı ve Bey Böyrek Hikayesi Arasında Bir Karşılaştırma". *Milli Folklor* 13 (2001): 51-64.
- Seydimbek, Akseleu. *Alpamiş Batır. Epostın Bayanı*. Almatı: Foliant, 2012.
- Süleymanov, Ahmet. *Başkört Halık İcadı. Epos. C3*. Ufa: Kitap, 1998.
- Tursin, H. "Alpamiş Batır". *Anız Adam*, 16 (2016): 7-22.
- Valitova, Aysla. *Tatarskaya Versiya Eposa "Alpamiş"*. Moskova: Vostochnaya Literatura, 1960.
- Yagafarov, Rinat. "Başkırskiy Narodnıy Epos "Alpamişa i Barsınhılı": Genezis, Spetsifika, Poetika". *Aftoreferat*. Kazan: 2007.
- Yıldırım, Seyfullah. "Alpamiş Destanının Kaynaklarda Masal Olarak Adlandırılan Varyantları". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 4/12 (2015): 117-131.
- Zarifov, Hodi. *Osnovniye Motivi Eposa "Alpamiş"*. *Ob Epope "Alpamiş"*. Taşkent: ANUzSSR, 1959.